

Prof. dr hab. Jerzy Dygdała
Instytut Historii PAN

Toruń 29 XI 2016 r.

W. Sz. Rada
Wydziału Nauk Historycznych
UMK w Toruniu

Recenzja rozprawy doktorskiej mgr Agnieszki Galczak-Froch
*Procesy migracji ludności chłopskiej na Kujawach Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej
w okresie przeduwłaszczeniowym*
(Toruń 2016, ss. 227)

Temat rozprawy

Rozprawa doktorska pani mgr Agnieszki Galczak-Froch mieści się w modnym, od pewnego czasu (zwłaszcza w historiografii niemieckiej i francuskiej), nurcie badań mikrohistorii polegającym na przedstawieniu na podstawie stosunkowo wąskiej (ale w miarę pełnej) bazy źródłowej zagadnienia, które stanowi egzemplifikację znacznie szerszej problematyki. W jakiejś mierze można by nawet mówić w takich przypadkach o badaniach sondażowych. Problematyka ta w polskich badaniach historycznych dopiero zaczęła się pojawiać (Autorka zresztą wyraźnie wskazuje na artykuł Piotra Guzowskiego *Mikrohistorie chłopów polskich XV i XVI wieku* z 2007 r.), stąd też tym większe uznanie dla Doktorantki, za podjęcie się tego zadania. Temat jest ważny i stanowi interesujące uzupełnienie (zwłaszcza, że ujęte w innej perspektywie) dotychczasowych badań nad demografią wiejskiego społeczeństwa polskiego pierwszej połowy XIX w. Pamiętać przy tym trzeba, że studia nad przemianami demograficznym na wsi polskiej XIX w. wciąż nie należą do priorytetów badawczych polskiej nauki historycznej. Jak słusznie zauważyła we „Wstępie” Autorka historia

warstwy chłopskiej kojarzy się przede wszystkim z badaniami nad jej położeniem prawnym, uciskiem feudalnym, udziałem w produkcji rolnej, wreszcie etnografią. Przedstawiona w niniejszej rozprawie koncepcja ujęcia tematu zasługuje na uznanie. Na konkretnym przykładzie jednego swoistego „rodu” chłopskiego ukazano znacznie szerszy problem migracji ludności wiejskiej przed uwłaszczeniem, które na terenie zaboru rosyjskiego nastąpiło dopiero w 1864 r. Kwestią zasadniczą był tu dobór odpowiednio reprezentatywnej grupy badawczej i dotarcia do źródeł, na podstawie których można byłoby prześledzić ten proces. Już na tym miejscu należy stwierdzić, iż Doktorantka bardzo dobrze wywiązała się z tego zadania.

Konstrukcja pracy

Rozprawa doktorska pani mgr Agnieszki Galczak-Froch składa się z obszernego wstępu, pięciu rozdziałów, zwięzłego podsumowania oraz rozbudowanej bibliografii. Niezwykle ważnym elementem pracy są liczne tabele, ryciny – w tym tablice genealogiczne oraz mapki. Podział ten jest przemyślany i logiczny. Poszczególne rozdziały dzielą się przy tym na podpunkty, co niewątpliwie ułatwiło uporządkowanie i usystematyzowanie materiału źródłowego, a czytelnikowi śledzenie wywodów Autorki.

Mgr Agnieszka Galczak-Froch porządkując materiał przyjęła w zasadzie kryterium rzeczowo-terytorialne, przy czym rozdziały pierwszy i drugi stanowią swego rodzaju wprowadzenie do zasadniczego tematu rozprawy. Dotyczą bowiem ogólnej charakterystyki ludności wiejskiej na badanych obszarze i kwestii onomastycznych, czyli kształtowania się i następnie stabilizacji nazwisk chłopskich. Pozostałe rozdziały dotyczą już kwestii ściśle merytorycznych, a więc ruchu migracyjnego na Kujawy Wschodnie i ziemię dobrzyńską w latach 1808-1863, przemieszczania się osób o nazwisku Gałka (i podobnych) na badanym terenie, wreszcie analiza przyczyn przemieszczania się ludności chłopskiej w dobie przeduwłaszczeniowej (znowu na konkretnych przykładach populacji Galków). Nie ulega dla mnie wątpliwości, że konstrukcja rozprawy jest logiczna i dobrze przemyślana, a problematyka poruszona w

kolejnych rozdziałach wyraźnie się z sobą wiąże. Bardzo dobrym pomysłem było umieszczenie w każdym z rozdziałów krótkiego podumowania zawierającego najważniejsze wnioski wypływające z analizy materiału źródłowego i literatury przedmiotu.

Znajomość stanu badań

Autorka wykazała się dobrą znajomością dotychczasowej literatury (i to nawet dziewiętnastowiecznej) dotyczącej tak położenia i struktury ludności wiejskiej na terenach dawnej Rzeczypospolitej, jak i badań onomastycznych i językoznawczych poświęconych kształtowaniu się polskich nazwisk, zwłaszcza w odniesieniu do stanu chłopskiego. Umiejętnie wykorzystwała praktycznie całą istniejącą literaturę poświęconą tej tematyce. Sięgnęła również do opracowań dotyczących przeszłości badanego regionu i to nie tylko w XIX w., ale także w okresie wcześniejszym, to jest w XVI-XVIII w. Na podkreślenie zasługuje bardzo dobra znajomość badań nad najdawniejszymi księgami metrykalnymi i pokazanie możliwości, jakie źródła te, odpowiednio krytycznie traktowane, otwierają przed demografią historyczną.

Podstawa źródłowa pracy

Jak już wspomniałem, przy tak ujętym konkretnym temacie rozprawy doktorskiej pani mgr Agnieszki Galczak-Froch zasadniczą podstawą wszelkich analiz musiały być źródła rękopiśmienne, przede wszystkim kościelne księgi chrztów, małżeństw i zgonów z XIX w. oraz tzw. księgi ludności stałej, które pojawiły się dopiero w XIX w. (zachowały się głównie dla drugiej połowy tego stulecia). We „Wstępie” Autorka przedstawiła zresztą skrupulatną analizę źródłową tych wszystkich materiałów, wykazując się sporą dawką krytycyzmu. Słusznie wskazała przy tym, na jakie trudności napotykają badacze przy próbach wykorzystania tego typu źródeł. Te uwagi Doktorantki warto byłoby zresztą opublikować w którymś z czasopism zajmujących się tą problematyką (w „Przeszłości Demograficznej Polski”

lub w „Studiach Źródłoznawczych”), gdyż mogą one być pouczające dla historyków (zwłaszcza młodych) korzystających, czasem bezkrytycznie, z tego typu źródeł.

Warsztat badawczy

Prowadzone przez panią mgr Agnieszkę Galczak-Froch badania wymagają opanowania specyficznego warsztatu z pogranicza demografii i statystyki historycznej, onomastyki, historii obyczajów, wreszcie i etnografii. Doktorantka, moim zdaniem, dobrze opanowała te metody i umiejętnie zastosowała je do analizy źródeł, zwłaszcza metrykalnych. Nie ogranicza się do przedstawienia ich treści, ale poddaje informacje zaczerpnięte z tych źródeł przetworzeniu i wnikliwej analizie. Wydaje się, że pod tym względem praca jest wzorowa. Autorka wykazała się też umiejętnością konfrontacji konkretnych informacji uzyskanych ze źródeł z szerszą literaturą przedmiotu. Odczuwam tylko brak we „Wstępie” choćby bardzo ogólnej charakterystyki metod statystycznych zastosowanych w tej rozprawie.

Merytoryczna ocena treści pracy

We „Wstępie” na szczególną uwagę zasługuje wnikliwe przedstawienie przez panią mgr Agnieszkę Galczak-Froch teoretycznych założeń całej rozprawy i metody badawczej, a także obecnego stanu badań. Może wprawdzie nieco dziwić pominięcie opracowań dotyczących ogólnych dziejów badanego obszaru (przynajmniej w końcu XVIII i w XIX w.), które to rozważania mogłyby stanowić tło dla konkretnych przykładów analizowanych w tej rozprawie, ale należy się zgodzić z Autorką, że kwestie te są już dobrze znane w dotychczasowej literaturze i wystarczy odesłać do niej czytelnika, skoncentrować się natomiast należy na zagadnieniach stanowiących istotę badanego problemu, czyli analizie zasiedlenia i przemieszczania się populacji osób noszących nazwisko Gałka i podobne, urobione od oryginalnego, pierwotnego nazwiska (lub zniekształcone przez osoby dokonujące wpisów do ksiąg metrykalnych). Mam tu tylko jedną drobną uwagę. Na s. 11 jest mowa o karze dla proboszczów nie

prowadzących ksiąg metrykalnych w wysokości trzech marek. Marka jest to niemiecka (i łacińska) nazwa jednostki monetarnej zwanej po polsku grzywną. Ponieważ 1 grzywna równała się 20 groszom srebrnym (a więc $\frac{2}{3}$ zł polskiego), tak więc kara ta przeliczona na zł polskie wynosiła 2 złp. W początkach XVII w. była to dość poważna kwota, później wartość złotego, na skutek inflacji, znacznie spadła.

Wątki zasygnalizowane we „Wstępie” są kontynuowane i pogłębione w rozdziale pierwszym i drugim. W rozdziale pierwszym Autorka przedstawia przede wszystkim strukturę społeczno-zawodową ludności chłopskiej dzieląc ją na gospodarzy (kmienci), zagrodników i chałupników. Większa część tego rozdziału oparta jest na bogatej literaturze dotyczącej praktycznie wszystkich ziem polskich. Słusznie Doktorantka podkreśla przy tym, że w dotychczasowych opracowaniach „nie ma zgodności co do nazewnictwa poszczególnych warstw włościańskich, różniących się majątkiem” (s. 23). Najcenniejszym fragmentem tego rozdziału jest niewątpliwie podrozdział 5, w którym Autorka na podstawie własnych badań (opartych na materiałach z ksiąg metrykalnych) analizuje zmiany statusu materialnego i społeczno-zawodowego ludności chłopskiej na wybranym przykładzie jednej z parafii kujawskich dochodząc do szeregu interesujących wniosków (s. 45-46).

Drugi rozdział poświęcony jest interesującej problematyce onomastycznej, mianowicie kształtowaniu się nazwisk chłopskich i następnie stabilizacji tych nazwisk. Autorka dostrzegła proces przechodzenia od nazewnictwa jednoimiennego (utrzymującego się wśród ludności wiejskiej aż po schyłek XVIII w.) do pojawienia się bliższych określeń poszczególnych osób (nazwisk) i następnie ich dziedziczenia w kolejnych pokoleniach. Na podkreślenie zasługuje pełne wykorzystanie w tym rozdziale opracowań z dziedziny onomastyki i językoznawstwa, a także sięgnięcie bezpośrednio do źródeł z terenów objętych badaniami Autorki i przedstawienie licznych konkretnych przykładów zaczerpniętych z ksiąg metrykalnych poszczególnych parafii. Szczególną uwagę poświęciła Doktorantka kształtowaniu się nazwiska Gałka i późniejszym przekształceniom tego nazwiska. Pani mgr Agnieszka Galczak-Froch przejawiała tu sporą samodzielność badawczą, słusznie podkreślając, że w dotychczasowej literaturze przedmiotu występują zbyt daleko idące generalizacje.

Tymczasem proces tworzenia się nazwisk chłopskich był wielokierunkowy i rozmaicie przebiegał na poszczególnych ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Zastanawiać musi fakt, iż w świetle ustaleń Autorki na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej zakończenie procesu kształtowania się nazwisk chłopskich nastąpiło dopiero w latach trzydziestych XX w.

Praktycznie dopiero od rozdziału trzeciego zaczyna się najważniejsza, analityczna część rozprawy oparta bezpośrednio na konkretnym materiale źródłowym z terenu Kujaw Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Rozdział ten zatytułowany „Ruch migracyjny chłopstwa na badanym terenie w czasach przeduwłaszczeniowych” dotyczy problemu przemieszczania się ludności chłopskiej na obszarze Kujaw, ziemi dobrzyńskiej i sąsiednich terenów. Rozdział ten słusznie zaczyna się od omówienia, na podstawie literatury, samego pojęcia migracji. W wyniku analiz statystyczno-demograficznych Autorka doszła do wniosku, iż przed 1864 r. odsetek imigrantów wśród ludności chłopskiej badanych obszarów był stosunkowo wysoki i wyniósł przeszło 20%, przy czym na Kujawach Wschodnich proces napływu imigrantów nastąpił wcześniej niż w ziemi dobrzyńskiej.

Bardzo interesujący jest rozdział czwarty poświęcony przestrzennemu przemieszczaniu się ludzi, ukazany na konkretnym przykładzie populacji noszącej nazwisko Gałek (Galka) i śledzeniu indywidualnych losów poszczególnych osób (s. 159). Z analizy statystycznej opartej na licznych przykładach jednostkowych wynika, iż mniej więcej 1/3 rodzin o tym nazwisku, osiadła na badanym terenie stosunkowo często się przemieszczała, natomiast jedynie 35-40% pozostawało przez cały czas na tym samym miejscu. W jakiejś mierze podważa to dominujące w literaturze przekonanie o małej ruchliwości ludności wiejskiej przed uwłaszczeniem. Ważnym osiągnięciem badawczym Autorki jest konstatacja, iż na badany teren napływało też sporo ludności z sąsiedniego zaboru pruskiego (z Poznańskiego i Prus Zachodnich), warto byłoby przy tej okazji szerzej zająć się kwestią kontaktów międzyzaborowych i praktyką przekraczania ówczesnych granic państwowych. Interesujące jest też stwierdzenie, iż przed 1864 r. Autorka nie zaobserwowała znaczącej migracji ludności

chłopskiej do miast. Jest to niewątpliwie cecha charakterystyczna dopiero dla okresu powłaszczeniowego.

Kontynuacją przedstawionych powyżej rozważań Autorki jest rozdział piąty próbujący wyjaśnić przyczyny przemieszczeń terytorialnych ludności chłopskiej w badanym okresie. Kolejno wskazuje ona na chęć zmiany statusu majątkowego i społecznego (traktuje to zresztą jako jeden z głównych powodów migracji), wiążące się z tym różnice w położeniu chłopów na terenach sąsiadujących z Kujawami Wschodnimi i ziemią dobrzyńską, wreszcie problem unikania służby wojskowej. Niektóre informacje z bardzo cennego i bogatego materiałowo podrozdziału drugiego „Różnice w rolnictwie” powinny jednak znajdować się już we „Wstępie” lub w rozdziale pierwszym. Dotyczy to zwłaszcza problemu uwłaszczenia (które na obszarze zaboru pruskiego nastąpiło znacznie wcześniej niż w zaborze rosyjskim), a przede wszystkim kwestii dekretu z 21 grudnia 1807 r. potwierdzającego wolność osobistą chłopów i dający im możliwość opuszczenia wsi !!! (s. 170). Bez podkreślenia tej informacji na samym początku rozprawy całość rozważań Autorki dotyczących migracji chłopskich niejako zawisa w prawnej próżni.

Opisy bibliograficzne poszczególnych drukowanych publikacji wykorzystanych w recenzowanej rozprawie, a zamieszczonych w bibliografii, mogłyby być nieco dokładniejsze. Brakuje mi w przypadku artykułów podania stron, na których są one umieszczone w cytowanych wydawnictwach, niekiedy także dat druku (np. na s. 211 praca P. Guzowskiego).

W zwartym „Zakończeniu” pani mgr Agnieszka Galczak-Froch potwierdza, iż na podstawie analizowanych przez nią źródeł bardzo trudno jest określić faktyczny status społeczny konkretnych przedstawicieli ludności chłopskiej. Natomiast można z dużą pewnością stwierdzić fakt przemieszczania się sporej części tej ludności zarówno na badanym obszarze, jak i poza jego granice. Ważnym osiągnięciem Autorki jest bliższe określenie kierunków migracji mieszkańców wsi wschodnio-kujawskiej i dobrzyńskiej.

Wnioski końcowe

Nie mam wątpliwości, że otrzymaliśmy pracę interesującą, w znacznej mierze nowatorską, chyba inicjującą pewien etap badań w polskiej nauce historycznej. Autorka wykazała się w niej dużym odczytaniem, kompetencją i dojrzałością badawczą, umiejętnością właściwego doboru materiałów źródłowych (co obecnie jest dość rzadko spotykane wśród młodych badaczy) i stawiania odpowiednich pytań. W toku analizy podjęła też udaną próbę wyjaśniania zasadniczych problemów związanych z tematem rozprawy. Na specjalną uwagę zasługuje ujmowanie poruszanych zagadnień na szerszym tle, bardzo dobre opanowanie metod statystycznych, a także umiejętność łączenia analizy informacji źródłowych z teorią.

Podsumowując powyższe uwagi stwierdzam, że rozprawa doktorska pani mgr Agnieszki Galczak-Froch całkowicie spełnia warunki określone w art. 11 ustawy o tytule naukowym i stopniach naukowych. Stanowi też podstawę do dopuszczenia jej do kolejnych etapów przewodu doktorskiego.

(prof. Jerzy Dygdala)